

The Corinthian Capitals of the Capernaum Synagogue — A Late Roman Architectural Feature in Eretz-Israel (Pls. לט—לו) / הכותרות הקורינתיות של בית הכנסת בכפר נחום — פרק בתולדות העיטור הארכיטקטוני הרומי המאוחר בארץ-ישראל

Author(s): משה פישר and M. Fischer

Source: *Eretz-Israel: Archaeological, Historical and Geographical Studies / ארץ-ישראל: מחקרים בידיעת הארץ ועתיקותיה*, 1983 / תשמ"ד, Vol. יז‎, A.J. BRAWER MEMORIAL VOLUME / ספר אברהם יעקב ברור‎ (1983 / תשמ"ד), pp. 305-311

Published by: Israel Exploration Society

Stable URL: https://www.jstor.org/stable/23619514

הכותרות הקורינתיות של בית הכנסת בכפר נחום — פרק בתולדות העיטור הארכיטקטוני הרומי המאוחר בארץ־ישראל

משה פישר

א

בשנים האחרונות התחדש ביתר שאת הוויכוח על תאריך הקמתם של בתי הכנסת הגליליים מן הטיפוס המכונה 'קדום'.[1]

מאז ראשית המחקר המדעי בתחום זה הודגש רבות, שבנאֵי ואומני בתי הכנסת שאבו את עקרונות העיצוב מן המקורות הקלאסיים, ההלניסטיים והרומיים,[2] ואת המטען הארכיטקטוני־אמנותי מן האתרים הפאגאניים המפוארים שבסוריה ולבנון הסמוכות היו משופעות בהם בתקופה ההלניסטית והרומית.[3]

המחקר התמקד בעיקר בתחום הארכיטקטוני של בתי הכנסת, הכולל הן היבטים מֶטרוֹלוֹגיים[4] והן היבטים אמנותיים. לזה התווסף לאחרונה מידע חדש המתבסס על חפירות ארכיאולוגיות שנערכו במספר בתי כנסת בגליל ובגולן.[5]

העיטור הארכיטקטוני העשיר והמגוון של בית הכנסת בכפר נחום הוא אחת מנקודות המוצא החשובות ביותר לבדיקת תיארוכו של אתר זה.[6] למרות הקשיים האובייקטיביים בשיוכם של פריטים ארכיטקטוניים מעוטרים (המנותקים על־פי רוב מתשתיתם הטקטונית) לשלבי בנייה בטוחים וברורים אפשר לומר, שברוב המקרים, ובעיקר כשמדובר בכמות גדולה, הפריטים הללו הם אכן חלק בלתי נפרד מהמונומנט עצמו.

לכן יש מקום לערוך דיון מחודש בתיארוך הכותרות הקורינתיות של בית הכנסת בכפר נחום, מבנה שהפך להיות אבן מחלוקת בוויכוח דנן. הפריטים הללו הם היחידים, לפי שעה, המסוגלים לתרום תרומה נכבדה להבהרת התמונה הכרונולוגית של העיטור הארכי־טקטוני של האתר.[7]

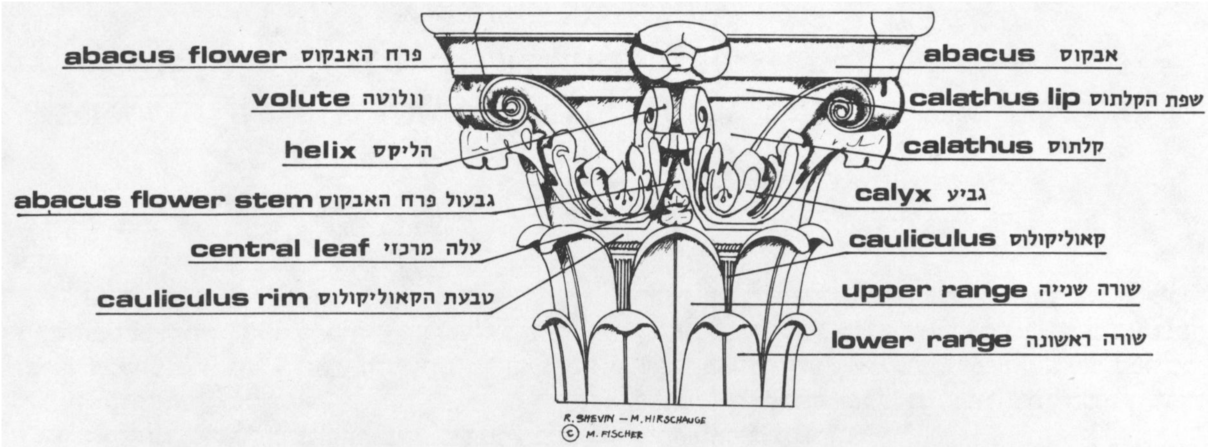
אין ברצוני להבליט את חשיבותן הבלעדית של הכותרות ולהפוך אותן לתנאי בל יעבור של הכרונו־לוגיה של בית הכנסת בכפר נחום, אך הצגתן בתוך ההקשר האמנותי שלהן הוא בעל חשיבות לא מבוטלת. נכון, שלאור החפירות שנערכו לפני שנים מספר בכפר נחום נקבע, על־פי שיקולים סטראטיגרפיים ועל סמך הממצאים, שבית הכנסת נבנה לאחר ראשית המאה הה' לסה"נ. בוויכוח שהתעורר אז הוסכם על דעת כולם שיש להמשיך בחפירות על מנת להשיג תוצאות מוסמכות יותר.[8] תוצאות החפירות שפורסמו עד כה מצביעות גם הן על אותו תאריך 'מאוחר'. הדבר הזה מעלה סימני שאלה נוספים בעניין הקשר בין הפריטים שתאריכם, לדעתי, קדום יותר, ובין בניין בית הכנסת שהוא מאוחר יותר — לפחות לפי הממצאים שפורסמו עד כה.[9] לאחרונה הוצע גם עבור בתי הכנסת בגולן אותו תאריך מאוחר.[10]

לעומת זאת התברר בחפירות שנערכו בבתי הכנסת של גוש חלב, ח' שמע, ח' עמודים ונברתיין, שיש לתארך את תחילתם למאה הג' לסה"נ.[11] יש רק להצטער על כך שהחפירות הללו לא העלו פריטים ארכיטקטוניים מעוטרים שניתן לשייכם לשלבים קדו־מים אלה וכך להוות חומר בסיסי להשוואות עם מונו־מנטים 'בעייתיים' מסוגו של בית הכנסת בכפר נחום.

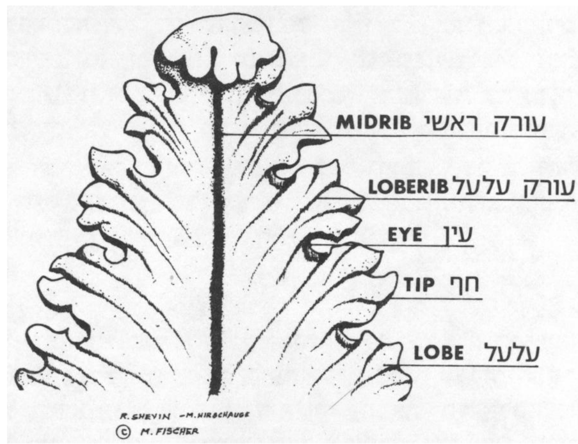
הכותרות הקורינתיות של כפר נחום הן דוגמה נאה ליישום מקומי של עקרונות יצירה אמנותית ארכיטק־טונית קלאסית בשלהי התקופה הרומית.

ב

במחקרי שהוקדש לתולדותיה של הכותרת הקורינ־תית בארץ־ישראל בתקופה ההלניסטית והרומית עד לקונסטנטינוס הגדול (ראשית המאה הד' לסה"נ) יכולתי להבחין הבחנה חדה וברורה בין שני סוגי יצירות ארכיטקטוניות אמנותיות בתקופה הרומית: כאלה העשויות מאבן מקומית וכאלה העשויות משיש או מאבן מיובאת אחרת. הכותרות העשויות שיש הן חלק מיצירה כלל ים־תיכונית (לפחות מזרחית) הנו־שאת אופי 'אימפריאלי'.[12] הכותרות העשויות אבן מקומית, לעומת זאת, נושאות אופי מקומי 'פרובי־נקיאלי' ורבה מקוריותן ובלעדיותן, אף־על־פי שמור־גשת בהן השפעתם של הפריטים העשויים משיש. בהקשר זה הצעתי טבלה טיפולוגית מקבילה לשני הסוגים והדגשתי שאין בהכרח הקבלה מוחלטת בי־ניהם, למרות השפעות הדדיות.[13] עקרונות המחקר האמנותי־השוואתי מתבססים בעיקר על: (א) סידורם הכללי של מרכיבי הכותרת והיחס ביניהם: הגוף (Calathus), עלי האָקנתוס, הגבעולים (Cauliculi), הגביעים (Calyces), הלוליינים הפנימיים (Helices), הלוליינים החיצוניים (Volutae), הלוח המכסה את הכותרת (Abacus), ופרח האבקוס; (ב) סוג העבודה, כלומר קיומה או העדרה של פלאסטיות, שימוש באיזמל או במקדחה (ציורים 1, 2).

ציור 1: הכותרת הקורינתית: מרכיביה (מתוך פישר [הערה 7], עמ׳ 2). ציירו מנחם הירשאוגה, קיבוץ רוחמה ורינה שייבין

ציור 2: עלה האקנתוס (מתוך פישר [הערה 7], עמ׳ 3). ציירו מנחם הירשאוגה, קיבוץ רוחמה ורינה שייבין

המעקב אחרי העקרונות הללו הוביל לשרשרת ׳התפתחותית׳ שתחילתה בסוף המאה הא׳ או ראשית המאה הב׳ לסה״נ בכותרות מח׳ עמרית[14] והממשיכה דרך דוגמאות משומרון,[15] בית שאן,[16] קדש שבגליל (לוח לו:1),[17] שומרון (איזור הפורום) (לוח לו:2),[18] איזור בית שאן (לוח לו:3), שומרון, טבריה, אנטיפטריס[19] — עד לכותרות הקורינתיות הקלאסיות המאוחרות המתוארכות למאה הג׳ לסה״נ. השלבים הבולטים שיכולתי להצביע עליהם קשורים למבנים מממרה (בית אילנים — לוח לו:4) והמאווזוליאום בח׳ מזור (לוח לו:5, 6).[20] מבחינה אמנותית־השוואתית יכולתי לשלב את הכותרות מכפר נחום בקצה השרשרת המוזכרת כאן. הכותרות הללו מהוות ללא כל ספק את סופה של ההתפתחות העיטורית של הכותרת הקורינתית הארץ־ישראלית בגבולות שהצבעתי למחקרי. לאור הדברים הללו סביר להניח, שהן שייכות למאה הג׳ לסה״נ והן מהוות את השלב האחרון לקראת הופעתן של הכותרות הביזאנטיות הקדומות, השונות מהן בתכלית מבחינת עיצובן ועיבודן.[21]

ג

בית הכנסת בכפר נחום הוא אתר בעל סגנון קורינתי מובהק. מבחינה זאת ניתן לראות בו נציג נאמן של התקופה הרומית במזרח בכלל ובארץ־ישראל בפרט, שבהן הסגנון הקורינתי הפך להיות כמעט בלעדי ודחה את הסגנונות האחרים. הוא התאים בצורה נפלאה ל׳בארוק הקלאסי׳ ששלט בתפיסה האמנותית הרומית.[22] התמונה משתנה במאה הד׳ לסה״נ, כאשר מורגשת השתלבותן הפעילה של תצורות שונות ומשונות של כל הסגנונות יחד עם הסגנון הקורינתי המעוות.[23]

הסגנון הקורינתי מתבלט כידוע בעושרם ובגיוונם הרב של הפריטים. למרות זאת ניתן לומר, שהכותרות שנתגלו בחפירות שונות בבית הכנסת של כפר נחום שייכות כולן לקבוצת הכותרות הקורינתיות הרומיות שתוארכו למאה הג׳ לסה״נ.[24] הן נעשו לפי המתכונת העיטורית הקלאסית המאוחרת שהתפתחה באמנות האדריכלית הפרובינקיאלית של האימפריה הרומית במאות הב׳ והג׳ לסה״נ.[25] המכלול האמנותי שלהן מהווה בסיס לקביעת תיארוך מדויק יותר לכותרות אלה.

ניתן לחלק את הכותרות מכפר נחום למספר סוגים. מצד אחד הן נותנות ביטוי למיקומן השונה של הכותרות במבנה.[26] מצד שני ייתכן שהשוני ביניהן מצביע על גורם הזמן שנדרש להקמת מבנה זה. כידוע, מבצעים אדריכליים ואמנותיים מסוג זה נמשכו בתקופה העתיקה עשרות שנים.[27]

נסכם תחילה את האיפיונים הכלליים של כל הכו־

תרות מכפר נחום. גוף הכותרת (ה'קלתוס') מכוסה ברשת מניפה של עלי אקנתוס. הוא אינו מודגש כלל, אף לא בעזרת שפתו, כפי שהיה נהוג עוד בראשית המאה הג' לסה"נ, אבל כבר לא בכותרות מח' מזור,[28] שהקדימו במקצת את הכותרות מכפר נחום. השורה הראשונה של עלי האקנתוס נצמדת אל גוף הכותרת ומסתירה אותו לחלוטין. העלים רחבים למדי, אך עורקיהם הראשיים מרכזים הן את עורקיהם של העלעלים והן את השקעים של החפים עצמם. בצורה זאת נוצרו עלים מוארכים במקצת. שלושה חפים של העלעלים התחתונים נפגשים במוטיבים הנדסיים גדר־לים ורחבים יחסית. גם העלים מהשורה השנייה, הצומחים מאחורי העלים הנמוכים, נצמדים בקפדנות אל ה'קלתוס'. הנטייה להפגיש את עלעליהם של העלים העליונים מתגשמת לעתים ומזכירה את הכו־תרות של ממרה ושל ח' מזור (לוח לו:4–6).[29]

ה'קאוליקולי' (הגבעולים) והגביעים הם שונים וי־שמשו כנקודת מוצא לחלוקה לסוגים שתיעשה בהמ־שך. העלים הפנימיים של הגביעים מודגשים ברוב הכותרות ומופנים בסיבוב קל אל הקצה העליון של העלים מהשורה השנייה. זהו אחד האיפיונים המקו־בלים ביותר הן בכותרות שיש והן בכותרות העשויות אבן מקומית בארץ־ישראל של המאות הב'–ג' לסה"נ.[30]

ה'הליקס' והוולוטות נצמדים בצורה שטוחה אל הקלתוס ויוצרים מפלס אחד עם קצהו של זה. הקווים הלוליינים מעובדים היטב ומרכזם מודגש בעזרת כפתור. האבקוס מכויר בפשטות, ואילו פרח האבקוס מובלט בעושר רב יותר מהרגיל תוך הדגשת הפלאס־טיות שלו. גם זה אחד האיפיונים של הכותרת מהמאות ב'–ג' לסה"נ. ברוב המקרים נתמך הפרח בגבעול המתפתל מתוך העלים אל האבקוס.

עיבודם של המרכיבים הוא כאמור עיקרון נוסף במחקר האמנותי־השוואתי. מבחינה זאת ראוי להדגיש את העיבוד השטוח של מרכיבים, שנועדה להם מראשית הופעתם בעיטור הארכיטקטוני פלאסטיות מובהקת. קצה של הפלאסטיות בעיטור הצמחי הוא איפיון חשוב ביותר בתפיסה האמנותית העתיקה המאוחרת.[31] בביצועו של איפיון זה ניתן לראות חוסר עקיבות: חלקים אחדים, כגון פרחים, מובלטים בצורה פלאסטית מופרזת ביחס ליתר המרכיבים של הכותרת. לעתים אף העלים מודגשים כאלמנטים מנופחים, 'בשר־ניים', מעובדים בפני עצמם, ובתור שכאלה הם מקדי־מים סוג נפוץ למדי של כותרת ביזאנטית.[32] באותו תחום בולט גם עיבודו המיוחד של העלה. זה הופך להיות מרכיב בעל קצוות מאורכים ואלה מכוונים בסיבוב קל לעבר החפים הסמוכים. גם דבר זה מקדים את האיפיונים הביזאנטיים. העלה הולך ונעשה קשוח וסטאטי. המעבר למבנה דקוראטיבי חדש התרחש באזורים נרחבים בחלק המזרחי של האימפריה הרומית.[33]

מבחינה טכנית בולט בכותרות של כפר נחום השימוש האינטנסיבי במקדחה, גם ליצירת המרכיבים המופרדים לעתים וגם לאיפיון אמנותי מכוון, כפי שהיה נהוג במאה הב' לסה"נ.[34] בכפר נחום מודגש השימוש במקדחה בעיקר בכותרות שבהן מובלטים הגבעולים והגביעים.

עיצובן ועיבודן של הכותרות מכפר נחום[35] מאפ־שרים להבחין כאמור בארבעה סוגים שונים. בסיס החלוקה כרוך בעיצובם השונה של הקאוליקולי ומר־כיבים אחרים מחד גיסא ובייעודם השונה (אומנות, מזוזות), מאידך גיסא:

סוג א' (לוח לז:1, 2, 3)[36]. — הגבעולים מובלטים בצורת עמוד חלק, הנושא במישרין (ללא טבעת) את הגביעים. הגביע מחולק לשניים בעזרת שני משולשים עמוקים, ואילו עורקיהם יוצרים צורה של גביע. גביעים מן הסוג הזה הופיעו במרחב הסורי־ארץ־ישראלי עוד בראשית המאה הג' לסה"נ ויש לכך דוגמאות רבות.[37] השילוב עם גבעולים מובלטים בצורת עמוד נדיר יותר בתקופה זו. הוא קיים בכותרות המקדימות את אלה של כפר נחום, כגון בממרה, קצת במזור[38] ובאתרים מרוחקים יותר, כגון בפלמירה בשלבים המתוארכים למחצית השנייה של המאה הג' לסה"נ (לוח לז:4, 5).[39] הגבעולים המוס־תרים מאחורי העלים הם בתקופה זו איפיון ארכאי־זאנטי והוא מותאם מבחינה זאת לתפיסה האמנותית של בעלי המלאכה והאמנים המקומיים. אין ספק, שלעתים קרובות לא היתה הבנה מלאה בחיקוי הדגמים הקלאסיים. לכך מתווסף שילובם של סמלים יהודיים (כגון מנורה, אתרוג, לולב, רימון, מחתה), המוצבים במקומם של ההליקס על־גבי גוף הכותרת. הכותרות מן הסוג הזה מיוחסות לאולם ובחלקן לחצר.[40]

סוג ב' (לוח לז:6 ולוח לח:1, 2)[41]. — הכותרות הללו שויכו בידי קוהל וואצינגר לאולם עצמו (מס' 14–15). אחת מהן (מס' 16) שויכה לעמוד הלב אשר בחצר. הקאוליקולוס מנוון לחלוטין; הוא מעוצב כמשולש בולט כלפי חוץ. הצורה הזאת היא המתכונת המקובלת של כותרות השיש והאבן המקומית במאות ב'–ג' לסה"נ. הגביעים גבוהים ומוארכים ומחולקים בעזרת חריץ מוארך ('עין').[42] הכותרת של עמוד הלב מהחצר (מס' 16) היא מחוסרת הֶליקס ובמקומם מוצבים סמלים מובלטים (כמו בכותרת מס' 11). עיצובה מזכיר כותרת מפלמירה שתוארכה לראשית המאה הג' לסה"נ (לוח לח:3). עיבוד העלים דומה למדי לכותרת מכורזין שאבי יונה מתארכה למאה הג' לסה"נ.[43]

סוג ג' (לוח לח:4–6 ולוח לט:1)[44]. — הכו־

תרות הללו שייכות לאומנות דבוקות. הן נמוכות יותר משאר הכותרות וגם המבנה הדקוראטיבי שלהן יוצא דופן. זוהי קבוצה שונה מבחינה פונקציונאלית.[45] גם עיצובן ועיבודן של הכותרות חורג מן הקו המקובל בשאר הקבוצות. מרכיבים אחדים מפותחים על חשבון חלקים אחרים. הקאוליקולי מושמטים ברוב הכותרות, ואילו ההליקס והוולוטות קיימות רק לעתים רחוקות ואז בצורה הפוכה[46] או חורגת (לוח לט:1).

בחלק מהכותרות מופיעה רשת בעלת צורה גיאו־מטרית מובהקת, המכסה את גופן, ואילו באחרות מופיע הבסיס הגולמי שעליו צומחים בין העלים של השורה הראשונה העלים של השורה השנייה. האיפיון הזה היה אופייני לכותרות המיובאות שנעשו בהשפעת אסיה הקטנה, במיוחד פרגאמון.[47] נוסף לזה מופיע בתחתיתן של הכותרות דגם של רצועות חבל קלוע (Strickwulst). זהו איפיון יוצא דופן במכלול הארץ־ישראלי, והיה שכיח למדי בעבר־הירדן במאה הא׳ לסה״נ.[48]

העלים של השורה השנייה מודגשים היטב ומשר־לבים באמצעותם של החפים במוטיבים הנדסיים ויוצ־רים מְעֵין המשך של צמיחה, שהושלמה בשורה הראשונה עוד בסוף המאה הב׳ לסה״נ. בכותרות הללו מורגשת הנטייה להפוך את המרכיבים לחלק של רשת. הדרך לכותרות ביזאנטיות ומוסלמיות מתחילה עם סוג זה של כותרות. בשלבים המאוחרים יותר ניכר המשך יצירת הרשת המשולבת גם מעבר לקצותיה העליונים של הכותרת. המוטיבים השונים עוברים ללא מחסומים לאבקוס, לארכיטראב והלאה.[49]

קשה למצוא הקבלות מדויקות לכותרות אלה. הני־תוח האמנותי שלהן מכוון אותנו בבירור לתקופת המפנה בין התקופה הרומית לתקופה הביזאנטית, היינו המאה הג׳ לסה״נ.

סוג ד׳ (לוח לט:2, 3)[50]. — המדובר בשתי הכותרות של מזוזת הפתח המקשר בין החצר לאולם בית הכנסת. שתיהן כותרות מהסוג הקרוי ׳מורכב׳ (Composite capital). הסוג הזה כמעט לא היה נפוץ בתקופה הרומית בארץ־ישראל (להבדיל מהתקופה הביזאנטית). באזורים נרחבים באסיה הקטנה היה זה הסוג השכיח ביותר בעיקר במאה הב׳ לסה״נ.[51] הקלתוס של כותרת מס׳ 23 מכוסה בשורה של עלים זקופים מדגם החלילים (Pfeiffenornament), שהיה שכיח מאוד באסיה הקטנה וביוון במאה הב׳ לסה״נ ובתקופה הסוורית בלפטיס מאגנה.[52] הכותרת הזאת דומה עד להפליא לכותרת מבעל בק המתוארכת על סמך כתובת לשלב מתקופת קאראקלה.[53] עיבודן האמ־נותי של שתי הכותרות הללו קרוב מאוד לעקרונות שהנחו את האמנים שיצרו את כותרות השיש או האבן המקומית במחצית השנייה של המאה הב׳ והמאה הג׳ לסה״נ: עלים מוארכים, עורקים בצורת תעלות עמו־קות, שילוב של פלאסטיות מינימאלית עם הדגשת הרקע (ולכן גם השילוב המועדף עם קלתוס מכוסה עלים חליליים).

כותרות מורכבות בעלות שורה אחת של עלי אקנתוס עם איפיונים של כותרות בעלות גביע עלים (Blattkelchkapitelle, לוח לט:4) היו שכיחות למדי באסיה הקטנה במאה הב׳ לסה״נ. באפסוס, אסיה הקטנה, היה בית מלאכה שהתמחה בכותרות מהסוג הזה וכותרותיו נעשו סימן היכר לנוכחותם של אמנים מאסיה הקטנה אפילו באיטליה.[54] העובדה, שהאמנים מכפר נחום בחרו דווקא בכותרות מהסוג הזה מעלה שוב את קשריהם של האמנים עם האמנות המקומית, ׳הפרובינקיאלית׳, בסוף תקופת השימוש במתכונת הקלאסית.[55] הכותרות הללו היו כאמור נדירות למדי בממצא הארכיטקטוני־האמנותי של ארץ־ישראל בת־קופה הרומית. מצד שני הן נעשו מקובלות למדי בתקופה הביזאנטית.[56] עובדה זו עדיין לא זכתה לתשומת לב במחקר הארכיאולוגי. הופעתן בבית הכנסת של כפר נחום מצביעה על האיפיונים של אותו שלב ביניים שבין התקופה הרומית לתקופה הבי־זאנטית.

מקומן של הכותרות הללו — בשתי המזוזות של הפתח המזרחי — הוא תופעה נדירה למדי בארכי־טקטורה של המרחב הסורי־ארצישראלי בתקופה הרו־מית. לעומת זאת, היא תופסת מקום נכבד בחזיתות הפתחים של מזבחות, מבנים ומקדשים נבטיים או כאלה שהושפעו מן האמנות הנבטית. הדבר הזה משך כבר את תשומת לבם של קוהל וּואצינגר, אך לדעתי יש להעניק לו משקל רב יותר במכלול ההשפעות ההדדיות בתחום האמנות הארכיטקטונית הארץ־ישראלית.[57]

ד

הכותרות הקורינתיות של בית הכנסת בכפר נחום הן חלק בלתי נפרד של המסגרת הארכיטקטונית האמנותית של ארץ־ישראל, המבוססת, במאות הב׳–ג׳ לסה״נ, על חומרי בנייה מקומיים. לאור הדברים שנאמרו לעיל ניתן לשבץ את הכותרות דנן לשלב ׳מתקדם׳ ב׳התמזרחות׳ הכותרת הקורינתית. זאת אומרת, לאחר השימוש המאסיבי בשיש במשך המאה הב׳ לסה״נ, ולאחר היווצרותן של כותרות עשויות חומר מקומי, שהיו קשורות לעקרונות שעל פיהם נוצרו הפריטים העשויים שיש מיובא.[58] לכן ניתן למקם אותן היטב בשלב שבין הפריטים הרבים של סוף המאה הב׳–ראשית המאה הג׳ לסה״נ ובין אלה של ראשית המאה הד׳ לסה״נ (לוח לט:5). הן מהוות המשך של הכותרות המתועדות היטב משומרון, בית־שאן וקדש שבגליל,[59] אך מקדימות בעיצובן ועיבודן בבירור את

הכותרות הביזאנטיות הקדומות מירושלים (הנושאות עדיין חלק ניכר מהמטען האמנותי הרומי).[60] מאידך גיסא, הן מנוגדות לחלוטין לסוגים המתוארכים למאות ה'–ו' לסה"נ (לוח לט:6, 7).[61]

העובדה, שהכותרות מכפר נחום יוצאות דופן במכלול הכרונולוגי הזה אינה מצביעה על סגנון מיוחד לבתי הכנסת,[62] אלא היא הוכחה לאיפיון מקובל בכותרות המקומיות — מקוריות ובלעדיות. דבר זה עולה בקנה אחד עם העובדה הידועה שאין למצוא שתי כותרות קורינתיות שהן זהות ממש.[63] לעומת זאת, לסמלים היהודיים המעטרים חלק מהכותרות יש אופי המותאם לבניין שאותו הן קישטו. מן הראוי להוסיף, שמונומנטים יהודיים, ובתוכם בתי כנסת, עוטרו גם בפריטים הנושאים סמלים פאגאניים מובהקים.[64]

סביר להניח, שבהקמתם של בתי הכנסת הועסקו בנאים ואמנים פאגאניים ויהודיים כאחד: עקרונות האמנות הארכיטקטונית 'הקלאסית' היו ידועים לכולם במידה שווה. יישומם של העקרונות הללו בכל אתר ואתר הביא לשינויים ולהופעתם של דגמים 'מקוריים' ו'בלעדיים' שאין להם בהכרח חשיבות כרונולוגית.[65]

תחום העיטור הארכיטקטוני הקלאסי המאוחר היה נתון להשפעתם של אתרי בנייה גדולים. הבולטים שביניהם היו ג'רש, בעל בק ופלמירה (תדמור). יש לייחס לפלמירה חשיבות מרובה ואף לחשוב על 'ייצוא' אמנים משם לארץ־ישראל, שכן בתקופה הזאת גדלה נוכחותם של יהודי פלמירה (תדמור) בארץ.[66]

לאור הנאמר לעיל ניתן לתארך את הכותרות של בית הכנסת בכפר נחום לתקופה שבין אמצע המאה הג' ובין הרבע האחרון של המאה הג' לסה"נ. בהקשר זה מתבלטות על רקע המאה הג' הסוערת שנות השקט היחסי של הקיסר פיליפוס הערבי, שדאג רבות לפיתוח איזור הולדתו עבר־הירדן (העיר שחבא, היא פיליפופוליס).[67]

ה

תאריך זה מנוגד לפי שעה הן למסקנות הסטראטיגרפיות והנומיסמטיות[68] והן למסקנות המֶטרולוגיות.[69] כאמור, אין בכוונתי להפוך את הכותרות לגורם הכרונולוגי הבלעדי של בית הכנסת בכפר נחום. מאידך גיסא, אין להתעלם מן הקשיים האובייקטיביים בפירוש הסטראטיגרפיה הארכיאולוגית. כמו כן, מצב השתמרותם של האתרים וחוסר העקיבות בעיצובם המקורי מעוררים קשיים במדידתם ובחישובם של השרידים.[70] אם אכן אי אפשר להצביע לפי שעה על מספר שלבים בהקמתו של בית הכנסת בכפר נחום, אזי יש להשאיר זאת כאחת מן המשימות שיעמדו בפני החוקרים בעתיד.[71]

כאמור, הכותרות הן רק חלק מן העיטור הארכיטקטוני. בשלב הנוכחי של המחקר, ובהעדר מחקר השוואתי כולל של העיטור הארכיטקטוני הקלאסי בארץ־ישראל, קשה לומר בוודאות שיש זהות מוחלטת בין הכותרות לשאר הפריטים. השוואה ראשונית אכן מעלה שהם שייכים למכלול אמנותי וכרונולוגי אחד.[72] אם הפריטים הללו אמנם שייכים לבית הכנסת בכפר נחום, נוכל לסכם ולומר שעל־פי הניתוח האמנותי־השוואתי של הכותרות הוקם הבניין החל מאמצע מאה הג' לסה"נ, היינו במהלך המחצית השנייה של המאה הג' לסה"נ.[73]

הערות

1. ראה: י' צפריר, 'על מקור עיצובם האדריכלי של בתי הכנסת הקדומים בגליל — הערכה מחודשת', קתדרה, 20 (תשמ"א), עמ' 29–46; ראה גם הקובץ המוקדש למחקר בתי הכנסת, ובו מאמרים שיוזכרו בהמשך: L. I. Levine (ed.), *Ancient Synagogues Revealed*, Jerusalem 1981. לא מכבר פורסם ספר שבו רוכזו הממצאים של בתי הכנסת העתיקים בארץ־ישראל. ראה: F. Hüttenmeister & G. Reeg, *Antike Synagogen in Israel*, I–II, Wiesbaden 1977

2. לאחרונה בהדגשה רבה אצל: D. Chen, 'The Design of the Ancient Synagogues in Galilee', *Liber Annuus*, 28 (1978), p. 202; idem, 'The Design of the Ancient Synagogues in Galilee (II)', *Liber Annuus*, 30 (1980), p. 255

3. ראה: H. Kohl & C. Watzinger, *Antike Synagogen in Galilea*, Leipzig 1916, pp. 147–173. ג' פרסטר, 'בתי הכנסת בגליל ומקומם באמנות ובארכיטקטורה ההלניסטית והרומית' (חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, ירושלים תשל"ב), passim. לאתר, כמו המקדש הרומי המפואר בקדש שבגליל, היתה השפעה גדולה על הסביבה הקרובה ואף המרוחקת יותר. עושרו של האתר ומידת השפעתו על עיצובם ואמנותם של בתי הכנסת הגליליים באו לידי ביטוי חד משמעי בעונת החפירות הראשונה שערך בקיץ 1981 כותב שורות אלה בשיתוף עם פרופ' א' עובדיה וד"ר י' רול מאוניברסיטת תל־אביב ודני מיכאלי ומוטי אביעם מבית־ספר שדה הר מירון. ראה מאמרי: 'המקדש הרומי בקדש שבגליל העליון', קדמוניות, טו (תשמ"ג), עמ' 121–125.

4. ראה בעיקר מאמריו של חן (לעיל, הערה 2), המוציאים רק על סמך הנתונים המֶטרולוגיים מכלל אפשרות את בנייתם של בתי הכנסת של כפר נחום, ברעם, דיקה, נברתיין וח' עמודים לפני תקופת קונסטאנטינוס הגדול ומתארכים את בנייתם של בתי הכנסת מכורזין, מעוז חיים ומירון לתקופה קדומה יותר. ראה: *Liber Annuus*, 28 (1978), p. 202; *Liber Annuus*, 30 (1980), pp. 255–256

5. ראה לוין (לעיל, הערה 1). כמו כן ראה: Z. Ma'oz, 'The Art and Architecture of the Synagogues of the Golan', in: Levine (ed.), *op. cit.* (*supra*, note 1), pp. 98–115

6. קוהל וואצינגר (לעיל, הערה 3), עמ' 147–173; פרסטר (לעיל,

הערה 3), עמ' 122; צפריר (לעיל, הערה 1), עמ' 33; P. G. Orfali, *Capharnaüm et ses ruines*, Paris 1922

7. המאמר מתבסס על פרק מתוך עבודת הדוקטור של המחבר: מ' פישר, 'הכותרת הקורינתית בארץ ישראל מאז ראשיתה ועד קונסטנטינוס הגדול' (חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, תל־אביב 1979), עמ' 323–334.

8. ראה: V. Corbo, S. Loffreda & A. Spijkerman, *La sinagoa di Cafarnao dopo gli scavi del 1969*, Jerusalem 1970; S. Loffreda, 'The Synagogue of Capharnaum. Archaeological Evidence for its Late Chronology', *Liber Annuus*, 22 (1972), pp. 5–29; V. Corbo, 'La Sinagoga di Cafarnao dopo gli scavi del 1972', *Liber Annuus*, 22 (1972), pp. 204–235; S. Loffreda, 'The Late Chronology of the Synagogue of Capernaum', in: Levine (ed.), *op. cit.*, (*Supra*, note 1), pp. 52–56; G. Foerster, 'Notes on Recent Excavations at Capernaum', *ibid.*, pp. 57–59; M. Avi-Yonah, 'Some Comments on the Capernaum Excavations', *ibid.*, pp. 60–61; idem, 'Editor's Note', *Israel Exploration Journal*, 23 (1973), pp. 43–45

9. על החפירות האחרונות והקיראמיקה שנתגלתה במהלכן ראה: V. Corbo, 'Sotto la sinagoga di Cafarnao un insula della città', *Liber Annuus*, 27 (1977), pp. 156–172; S. Loffreda, 'Potsherds from a Sealed Level from the Synagogue at Capharnaum', *Liber Annuus*, 29 (1979), pp. 215–220

10. מעוז (לעיל, הערה 5), עמ' 113–115; אין ברצוני לקשור ברשימה זו את בתי הכנסת הללו לבעיה המוצגת כאן. בלי להיכנס לעומק העניין ניתן לומר, שמבחינת העיטור הארכיטקטוני בעיקר הם שונים מאלה שבגליל. זאת בניגוד לדעת צפריר (לעיל, הערה 1), עמ' 33.

11. לגוש חלב ראה: E. M. Meyers, 'Excavations at Gush Helav in Upper Galilee', in: Levine (ed.), *op. cit.* (*Supra*, note 1), pp. 75–77. לח' שמע ראה: E. M. Meyers, 'The Synagogue at Horvat Shema', in: Levine (ed.), *op. cit.*, pp. 70–74. מאירס מתארך לסוף המאה הג' לסה"נ. לח' עמודים ראה: L. I. Levine, 'Excavations at Horvat ha-'Amudim', in: Levine (ed.), *op. cit.*, pp. 78–81. לוין מתארך על סמך מטבעות לסוף המאה הג' לסה"נ. למירון ראה: א' מאירס, 'מירון הקדומה — חמש עונות חפירה', קדמוניות, יג (תשמ"א), עמ' 111–113. אצל מאירס אף הוקדם השלב הראשון למאה הב' לסה"נ. לנברתיין ראה: חדשות ארכיאולוגיות, עד–עה (חשון תשמ"א), עמ' 5–6.

12. פישר (לעיל, הערה 7), עמ' 151 ואילך.

13. שם, עמ' 268–274, טבלה בעמ' 273.

14. שם, עמ' 274–284, מס' 254–258.

15. שם, עמ' 285–287, מס' 259.

16. שם, עמ' 288–290, מס' 260.

17. שם, עמ' 290–294, מס' 261.

18. שם, עמ' 294–297, מס' 262–266.

19. שם, עמ' 297–307, מס' 267–293.

20. שם, עמ' 312–317, מס' 297–299. והשווה: E. Mader, *Mambre — Ergebnisse der Ausgrabungen im Heiligen Bezirk Ramet el-Halil in Südpalästina 1926–1928*, Freiburg 1957, pp. 91–92, Pl. L71; פישר (לעיל, הערה 7), עמ' 317–323, מס' 298–301.

21. על כך ראה: R. Kautzsch, *Kapitellstudien — Beiträge zu einer Geschichte des spätantiken Kapitells im Osten vom 4-ten bis ins 7-te Jahrhundert*, Berlin 1936; ראה גם: R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*[3], Harmondsworth 1979, passim; ולאחרונה: Ch. Strube, 'Baudekoration in den Kirchen des nordsyrischen Kalksteinmassivs', *Archäologischer Anzeiger* (1978), pp. 577–601

22. ראה: M. Lyttelton, *Baroque Architecture in Classical Antiquity*, London 1974

23. קראוטהיימר (לעיל, הערה 21), עמ' 94, 96; שטרובה (לעיל, הערה 21), עמ' 579–581.

24. פישר (לעיל, הערה 7), טיפוס ה', עמ' 312–322.

25. פרסטר (לעיל, הערה 3), עמ' 122; ראה גם פישר (לעיל, הערה 7), עמ' 260–268.

26. קוהל וואצינגר (לעיל, הערה 3), עמ' 25–42, ציורים 11–12, 44–46, 53.

27. ראה התהליך הממושך של הקמת המתחם בבעל בק מאמצע המאה הא' לסה"נ ועד לתקופת אנטונינוס פיוס: Th. Wiegand (ed.), *Baalbek — Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen in den Jahren 1898 bis 1905*, Berlin 1921–23, II, pp. 146–147; E. Weigand, 'Baalbek — Datierung und kunstgeschichtliche Stellung seiner Bauten', *Jahrbuch für Kunstwissenschaft*, 2 (1924/25), pp. 89–90

28. פישר (לעיל, הערה 7), מס' 298–301.

29. שם, מס' 294–301.

30. שם, עמ' 157–159, לוח 3:79.

31. ראה: A. Riegl, *Spätrömische Kunstindustrie*[2], Vienna 1927, pp. 70–71

32. שם, עמ' 75, ציור 10; קאוטש (לעיל, הערה 21), עמ' 143, ציור 457.

33. ריגל (לעיל, הערה 31), עמ' 74; I. Nikolajević — Stojković, *La décoration architecturale sculptee de l'epoque bas-romaine en Macedonie, en Serbie et en Montenegro*, Belgrade 1957, p. 75; E. Kitzinger, *Byzantine Art in the Making — Main Lines of the Stylistic Development in Mediterranean Art 3rd—7th Century*, London 1977, pp. 77–78; שטרובה (לעיל, הערה 21), עמ' 585–588, ציורים 12, 14.

34. ריגל (לעיל, הערה 31), עמ' 76–132; D. E. Strong, 'Late Hadrianic Architectural Ornament in Rome', *Papers of the British School at Rome*, 21 (1953), p. 149; W.-D. Heilmeyer, *Korinthische Normalkapitelle*, Heidelberg 1970, p. 127; ראה גם פישר (לעיל, הערה 7), עמ' 349.

35. הכותרות המוזכרות כאן כבר פורסמו בידי קוהל וואצינגר ואורפאלי. כותרות נוספות הזהות לסוגים אלה נמצאות בשטח האתר אך לא פורסמו. רשימה מפורטת ראה אצל פישר (לעיל, הערה 7), מס' 302–323.

36. אורפאלי (לעיל, הערה 6), ציור 22; קוהל וואצינגר (לעיל, הערה 3), ציורים 44–45.

37. למשל: ג'רש, טטרהפילון: C. H. Kraeling (ed.), *Gerasa — City of the Decaplis*, New Haven 1936, Pl. XVIII b; עתיל — מקדש של קאראקלה: E. Weigand, 'Baalbek und Rom, die römische Reichskunst in ihrer Entwickelung und Differenzierung', *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts*, 29 (1914), p. 59, Fig. 22; אפרודיסיאס: ויגאנד (לעיל, הערה 27), עמ' 59, ציור 236; בצרה: שם, עמ' 70, לוח 2 — הוא מתוארך לסוף המאה הב'–ראשית המאה הג' לסה"נ; צנמן — מקדש טיכי, שם עמ' 59, ציור 21. ראה גם: L. C. Cummings, 'The Tychaion at Is-Sanamen', *American Journal of Archaeology*, 13 (1909), p. 427 (191 C.E.)

38. פישר (לעיל, הערה 7), מס' 296–297, 299.

39. ראה: E. Weigand, 'Die kunstgeschichtliche Stellung der palmyrenischen Architektur', in: Th. Wiegand (ed.), *Palmyra — Ergebnisse der Expeditionen von 1902 und 1917*, Berlin 1932, pp. 156–157, Figs. 179–180; B. Filarska, 'Remarques sur le decor architectural de la voie Pretorienne au Camp de Diocletien a Palmyre', *Etudes et Travaux*, Warsaw 1966, pp. 111–112, Pl. X:1–2

40. קוהל וואצינגר (לעיל, הערה 3), עמ' 24–26; אורפאלי (לעיל, הערה 6), עמ' 88–101, ציורים 120–121, 124.

41. אורפאלי, שם, ציורים 23–24; קוהל וואצינגר, שם, ציור 46.

42. יש דוגמאות רבות למדי בממצא הארצישראלי המשתרעות על־פני המאות ב'–ג' לסה"נ. השווה פישר (לעיל, הערה 7), מס' 264–284, והשווה שם, עמ' 294–309.

43. ראה: M. Avi-Yonah, 'Oriental Elements in the Art of Palestine in the Roman and Byzantine Periods, III', *Quarterly of the Department of Antiquities in Palestine*, 14 (1950), p. 55, Pl. XVIII; כמו כן ראה ויגאנד (לעיל, הערה 27), עמ' 95, וראה גם ויגאנד (לעיל, הערה 39), עמ' 460, ציור 175 (אצלנו לוח לח:3).

44. אורפאלי (לעיל, הערה 6), ציורים 35–37; קוהל וואצינגר (לעיל, הערה 3), ציור 53.

45. קוהל וואצינגר (לעיל, הערה 3), עמ' 29, ציור 53; פרסטר (לעיל, הערה 1), עמ' 122.

46. כמו בכותרות חריגות הרבה יותר קדומות, הלניסטיות. ראה: D. Schlumberger, 'Les formes anciennes du chapiteau corinthien en Syrie, en Palestine et en Arabie', *Syria*, 14 (1933), p. 287, Pl. XXVII:1

47. פישר (לעיל, הערה 7), עמ' 150, טיפוס IAa, מס' 52 (בית־שאן).

48. שלומברגר (לעיל, הערה 46), עמ' 311–312, לוחות XXXIV:3; XXXVI:1; פרסטר (לעיל, הערה 3), עמ' 123.

49. קאוטש (לעיל, הערה 21), עמ' 122, ציורים 350–353; R. W. Hamilton, 'Some Capitals from the Aqsa Mosque', *Quarterly of the Department of Antiquities in Palestine*, 13 (1948), Pls. XIII–XVI; קראוטהיימר (לעיל, הערה 21), עמ' 238–239, ציורים 184–185.

50. אורפאלי (לעיל, הערה 6), צירים 93–94; קוהל וואצינגר (לעיל, הערה 3), ציורים 11–12.

51. היילמאייר (לעיל, הערה 34), עמ' 100–103.

52. ראה: J. B. Ward-Perkins, 'Severan Art and Architecture at Leptis Magna', *Journal of Roman Studies*, 38 (1948), pp. 68–70, Fig. 11

53. ויגאנד (לעיל, הערה 37), עמ' 68, ציור 32.

54. היילמאייר (לעיל, הערה 34), עמ' 171–172; סטרונג (לעיל, הערה 34), עמ' 124, 149.

55. פרסטר (לעיל, הערה 3), עמ' 123.

56. פישר (לעיל, הערה 7), עמ' 257 (שם גם ביבליוגרפיה).

57. קוהל וואצינגר (לעיל, הערה 3, עמ' 159, ציור 290 (הח'זנה בפטרה); השווה: N. Glueck, *Deities and Dolphins*, New York 1965, Pls. 38b, 54a, 134b, 166b, 201a; כמו כן במקדש טיכי בצנמן: ויגאנד (לעיל, הערה 27), ציור 12; מבין בתי הכנסת הגליליים דוגמה דומה, אך עם כותרות בעלות טורוס בח' עמודים, מובאת אצל קוהל וואצינגר (לעיל, הערה 3), עמ' 72, ציור 138.

58. ראה עקרונות התהליך הזה גם אצל אבי־יונה (לעיל, הערה 43), עמ' 52–54.

59. ראה לעיל, הערות 11–17. הכותרות של קדש שבגליל, יחד עם שאר הפריטים הארכיטקטוניים של המתחם, מהוות פרק חשוב בתולדות האמנות הארכיטקטונית הקלאסית בארץ־ישראל. תהליך הקמתו של המתחם ושימושו מתועדים היטב גם בכתובות שנתגלו באתר ומתוארכות מתקופת הדריאנוס ועד סוף המאה הג' לסה"נ. על החפירות שנערכו לאחרונה באתר ראה הערה 3 לעיל. על הכתובת על־גבי המזבח משנת 214/5 לסה"נ, שנתגלתה בעונת החפירות 1981, ראה: M. Fischer, A. Ovadiah & I. Roll, 'An Inscribed Altar from the Roman Temple at Kadesh (Upper Galilee), *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 49 (1982), pp. 155–158

60. לעיל, הערות 20–21.

61. קאוטש (לעיל, הערה 21), מביא סוגים שונים ומגוונים. וראה כאן ציורים 26 ו־27.

62. פרסטר (לעיל, הערה 3), עמ' 123.

63. פרסטר, שם; היילמאייר (לעיל, הערה 34), עמ' 18–20.

64. י' ברסלבי, 'סמלים ודמויות מיתולוגיות בבתי הכנסת הקדומים בגליל', בתוך: ח"ז הירשנברג (עורך), כל ארץ נפתלי, ירושלים תשכ"ח, עמ' 106–129.

65. קוהל וואצינגר (לעיל, הערה 3), עמ' 70; מאדר (לעיל, הערה 19), עמ' 127; צפריר (לעיל, הערה 1), עמ' 36, הערה 32.

66. מכאן ריבוי קבריהם בבית שערים בתקופה זו. ראה: נ' אביגד, בית שערים ג', ירושלים תשל"ב, עמ' 191; ב' מזר, בית שערים א', ירושלים תשי"ח, עמ' 50.

67. פישר (לעיל, הערה 7), עמ' 310–311; השווה ג' אלון, תולדות היהודים בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד א', תל־אביב תשל"ו, עמ' 159; על כותרות דומות מפיליפופוליס, הלא היא שהבא, מקום הולדתו של הקיסר פיליפוס הערבי, ראה: H. C. Butler, *Architecture and other Arts*, Publications of the American Archaeological Expedition in Syria in 1899–1900, New-York 1903, p. 379; השווה צפריר (לעיל, הערה 1), עמ' 37.

68. באטלר, שם, עמ' 1 והערה 8.

69. שם, שם, והערה 4.

70. חן 1978 (לעיל, הערה 2), עמ' 195–196.

71. ראה לאחרונה הצעתו המקורית של צ' מעוז לראות בבית הכנסת של כפר נחום אתר צליינות נוצרי שהוקם אמנם במאה הה' לסה"נ, אך נבנה מפריטים קיימים בני המאה הג' לסה"נ, שהובאו לכפר נחום ממקום אחר: צ' מעוז, 'בית הכנסת בכפר נחום — אתר צליינות נוצריתי?' בתוך: תקצירי הרצאות, הקונגרס הארכיאולוגי השמיני בישראל, ירושלים 3–4 ביוני 1981.

72. ניתוח מדויק ראה אצל קוהל וואצינגר (לעיל, הערה 3), עמ' 147–173.

73. בניגוד למסקנותיהם של קוהל וואצינגר שם, עמ' 173, המדברים על תקופתם של ספטימוס סוורוס וקאראקלה.

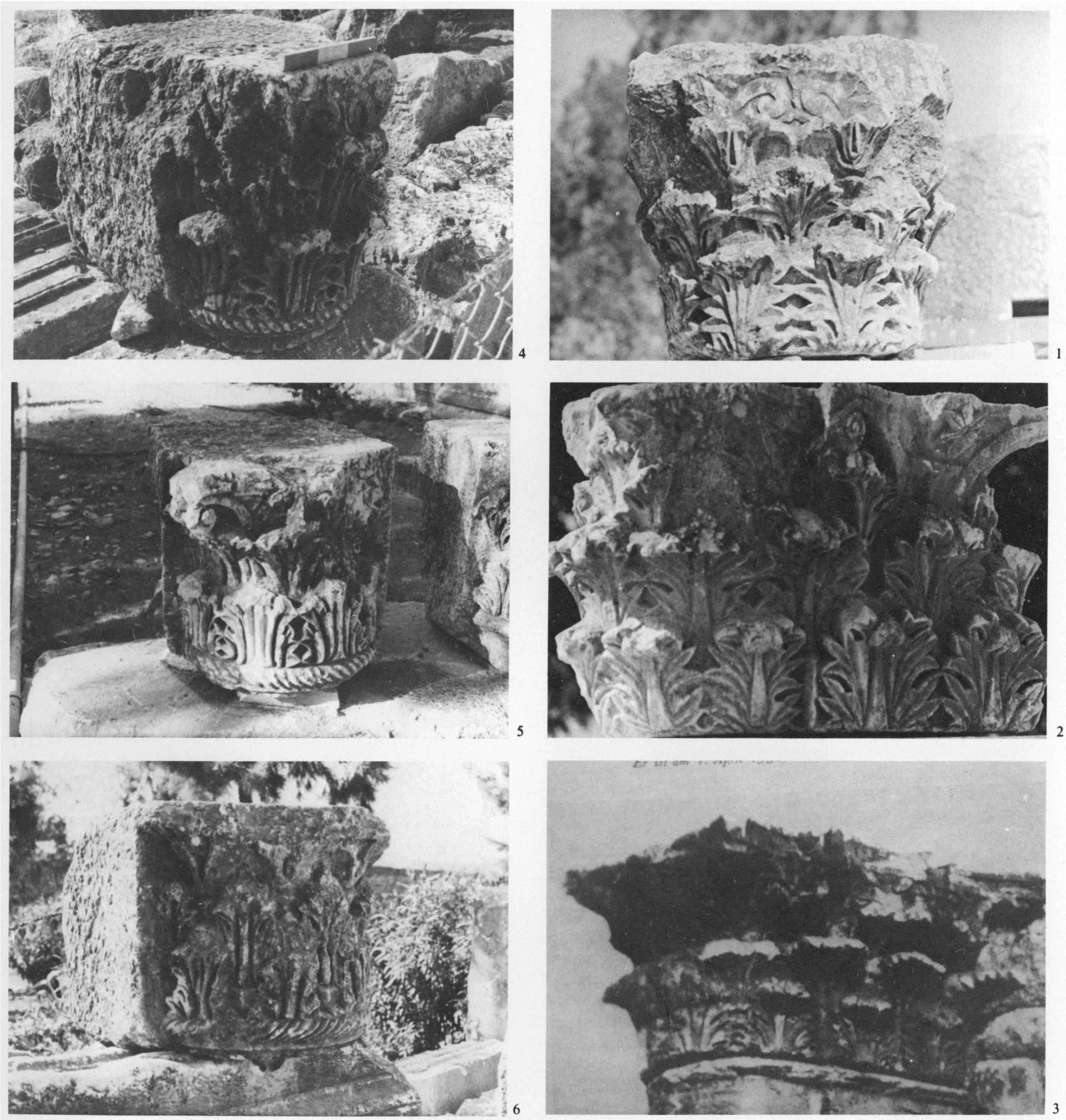

1. כותרת מהמקדש בקדש שבגליל העליון (פישר מס׳ 261); 2. סמריה־סבסטה (פישר מס׳ 270); 3. בית שאן (פישר מס׳ 287); 4. ממרה (בית־אילנים) (פישר מס׳ 296); 5–6. מזור (פישר מס׳ 201ב ו־298).

לוח לז

1, 2, 3. כפר נחום (ראה הערה 36); 4. פלמירה (ויגאנד [הערה 37], ציור 180); 5. פלמירה (מתוך ויגאנד [הערה 39], ציור 114); 6. כפר נחום (הערה 41).

1, 2. כפר נחום (הערה 50); 3. פלמירה (מתוך ויגאנד [הערה 39], ציור 175); 4, 5, 6. כפר נחום (הערה 44).

1. כפר נחום, הערה 44; 2, 3. כפר נחום, הערה 50; 4. אפסוס (מתוך היילמאייר [הערה 34], לוח 1, 28); 5. ירושלים (קאוטש [הערה 21], ציור 284); 6. ירושלים (קאוטש [הערה 21], ציור 368); 7. ירושלים (קאוטש [הערה 21], ציור 345).